Central Asian Research Journal of Natural and Exact Sciences
INTERNATIONAL SCIENTIFIC, APPLIED AND THEORETICAL JOURNAL
2026 / № 1(3)
SCIENCE FOR A SUSTAINABLE CENTRAL ASIA

Ona tili darslarida so‘z ustida ishlash metodikasi va uning o‘quvchilar nutqiy kompetensiyasiga ta’sirining statistik tahlili

Meyliyev Sobirjon Xolmurodovich
Nizomiy Ganjaviy nomidagi O‘zbekiston Milliy Pedagogika universiteti
p.f.b.f.d. (PhD), dotsent
Isroilova Farangizbonu Azizjon qizi
Nizomiy Ganjaviy nomidagi O‘zbekiston Milliy Pedagogika universiteti
magistranti

Annotatsiya. Maqolada boshlang‘ich sinf ona tili darslarida so‘z ustida ishlash metodikasining o‘quvchilar nutqiy kompetensiyasini rivojlantirishdagi samaradorligi tajriba-sinov natijalari va matematik-statistik tahlil asosida yoritilgan. Lug‘at boyligi, sinonim, antonim va ko‘p ma’noli so‘zlarni qo‘llash, gap tuzish hamda og‘zaki va yozma bayon ko‘rsatkichlari tajriba va nazorat sinflarida taqqoslangan. Natijalar Styudent t-mezoni va Koen d ko‘rsatkichi yordamida baholangan. Tahlil so‘z ustida ishlash tizimli olib borilganda nutqiy ko‘rsatkichlar sezilarli oshishini ko‘rsatdi.

Kalit so‘zlar: boshlang‘ich ta’lim, ona tili, so‘z ustida ishlash, lug‘at boyligi, nutqiy kompetensiya, tajriba-sinov, statistik tahlil, Styudent t-mezoni.

Abstract. The article examines the effectiveness of systematic vocabulary work in primary-school mother tongue lessons for developing pupils' speech competence. Results of an experimental study are analysed with Student’s t-test and Cohen’s d. The experimental group outperformed the control group on all speech indicators.

Kirish

O‘quvchining so‘z boyligi uning fikrlash va muloqot qilish imkoniyatini belgilaydi, shuning uchun boshlang‘ich ta’limda so‘z ustida ishlash nutq o‘stirishning asosiy yo‘nalishi hisoblanadi. Ona tili darsida bola so‘zning ma’nosini bilib olishi, uni boshqa so‘zlar bilan bog‘lashi va nutqida o‘rinli qo‘llashi kerak. Aynan shu ko‘nikmalar keyingi sinflarda matnni tushunish, bayon va insho yozish sifatiga ta’sir qiladi.

Mavzuning dolzarbligini xalqaro tadqiqotlar ham tasdiqlaydi. O‘zbekiston PISA

tadqiqotida birinchi marta 2022-yilda ishtirok etdi va o‘qish savodxonligi bo‘yicha o‘rtacha ball 336 bo‘ldi, OECD o‘rtachasi esa 476 edi; mamlakat 81 ta davlat orasida 80-o‘rinni egalladi (Cyberleninka, PISA-2022 tahlili). 2021-yilgi PIRLS tadqiqoti ham 4-sinf o‘quvchilarining ko‘pchiligi matndan aniq ma’lumotni topishdan nariga o‘tishda qiynalishini ko‘rsatgan. PIRLS asosiy bosqichi 180 ta maktabda o‘tkazilgan (PIRLS 2021 Encyclopedia: Uzbekistan).

Bu natijalar o‘qish va tushunish ko‘nikmasining zaifligi lug‘at boyligi va so‘zni ongli qo‘llash bilan chambarchas bog‘liqligini ko‘rsatadi. Rasmiy dasturga ko‘ra 3–4-sinflarda haftasiga to‘rt soat Ona tili va uch soat O‘qish fani ajratilgan, 2022–2023 o‘quv yilidan 3-sinfda bu fanlar "Ona tili va o‘qish savodxonligi" nomli yagona fanga birlashtirilgan. Demak, so‘z ustida ishlash uchun dasturiy vaqt mavjud, uni samarali metodika bilan to‘ldirish zarur.

Tadqiqotning maqsadi — ona tili darslarida so‘z ustida ishlash metodikasining o‘quvchilar nutqiy kompetensiyasiga ta’sirini statistik tahlil asosida baholash.

Vazifalar:

1. So‘z ustida ishlash va nutqiy kompetensiyaning nazariy asoslarini aniqlash.

2. Boshlang‘ich sinfda qo‘llash mumkin bo‘lgan usul va mashqlar tizimini ishlab chiqish.

3. Tajriba va nazorat sinflari natijalarini t-mezon yordamida taqqoslab, metodika samaradorligini baholash.

1. Nazariy asoslar: so‘z ustida ishlash va nutqiy kompetensiya

So‘z ustida ishlash — o‘quvchi lug‘atini miqdor va sifat jihatidan boyitishga qaratilgan maqsadli faoliyat tizimidir. Metodik adabiyotlarda u uch yo‘nalishda ko‘riladi: lug‘atni boyitish (yangi so‘zlarni o‘zlashtirish), lug‘atni aniqlashtirish (so‘zning ma’nosini to‘g‘ri tushunish) va lug‘atni faollashtirish (so‘zni nutqda qo‘llay olish) (Qosimova va boshq., 2009). Bola so‘zni bilishi va uni qo‘llay olishi bir narsa emas: passiv lug‘at faol lug‘atdan doim kengroq bo‘ladi, metodikaning vazifasi esa shu oraliqni qisqartirishdir.

Nutqiy kompetensiya o‘quvchining fikrni og‘zaki va yozma shaklda to‘g‘ri, aniq, mantiqli va vaziyatga mos ifodalay olish qobiliyatidir. U to‘rt komponentdan iborat:

– lug‘aviy komponent — so‘zlarni bilish va tanlash;

– grammatik komponent — so‘zlarni to‘g‘ri shakllantirish va bog‘lash;

– mazmun-mantiqiy komponent — fikrni izchil bayon qilish;

– muloqot komponenti — nutqni vaziyatga moslash.

Bu komponentlar ichida lug‘aviy komponent boshqalarining poydevoridir: so‘z tanlash imkoniyati cheklangan o‘quvchi grammatik jihatdan to‘g‘ri gap tuza olsa ham, fikrini aniq ifodalay olmaydi. L.S. Vigotskiy ta’kidlaganidek, so‘z fikrning shunchaki kiyimi emas, balki uning shakllanish vositasidir (Vigotskiy, 1934). Shu sababli so‘z ustida ishlash nafaqat nutq, balki tafakkurni o‘stirish vositasi hamdir.

Kichik maktab yoshida (7–10 yosh) so‘z o‘zlashtirish ayniqsa tez kechadi. Bu davrda bola konkret ob’ektlarga tayanib fikrlaydi, shuning uchun so‘zni rasm, predmet, o‘yin yoki vaziyat bilan bog‘lash uni yodda saqlashni ancha oshiradi. Mavhum ta’rifni yodlatish esa tez unutiladi. Shuning uchun samarali metodika ko‘rgazmalilik, faol ishtirok va takrorlashga tayanishi kerak.

So‘z ustida ishlashning samaradorligini baholash uchun aniq o‘lchanadigan mezonlar kerak. Ushbu tadqiqotda beshta ko‘rsatkich tanlandi: sinonim va antonimlarni to‘g‘ri qo‘llash, ko‘p ma’noli so‘zlarni farqlash, so‘z birikmasi va gap tuzish, og‘zaki bayon sifati va yozma bayon sifati. Har bir ko‘rsatkich 100 ballik tizimda baholandi.

2. Metodika: so‘z ustida ishlash usullari va mashqlar

Tajriba sinfida so‘z ustida ishlash har bir ona tili darsining 8–10 daqiqasini egallagan va to‘rt bosqichli tizim asosida olib borilgan. Har bir bosqich oldingisiga tayanadi va so‘zni tanishtirishdan nutqda mustaqil qo‘llashgacha olib boradi.

1-bosqich. So‘zni tanishtirish. Yangi so‘z rasm, predmet yoki qisqa vaziyat orqali ko‘rsatiladi. O‘qituvchi so‘zni aytadi, o‘quvchilar xorda va yakka tartibda takrorlaydi, so‘zning ma’nosini o‘z so‘zlari bilan izohlaydi. Masalan, "keng" so‘zi sinfxona, yo‘l va dala rasmlari bilan tushuntiriladi.

2-bosqich. Ma’noviy bog‘lash. So‘z boshqa so‘zlar bilan bog‘lanadi: sinonim (chiroyli — go‘zal), antonim (keng — tor), ko‘p ma’noli so‘zlar ("tosh": qattiq jism va qimmatbaho tosh). "So‘z zanjiri", "juftini top" va "mos so‘zni tanla" kabi mashqlar shu bosqichda ishlatiladi. O‘quvchi so‘zni alohida emas, boshqalar bilan aloqada ko‘rganda yaxshi eslab qoladi.

3-bosqich. So‘z birikmasi va gap tuzish. O‘quvchi yangi so‘z bilan avval so‘z birikmasi, keyin gap, oxirida 2–3 gapli kichik matn tuzadi. Bu yerda "rasm bo‘yicha gap tuzish", "gapni davom ettir" va "nuqtalar o‘rniga mos so‘zni qo‘y" mashqlari qo‘llanadi.

4-bosqich. Nutqda faollashtirish. So‘z og‘zaki bayon, hikoya tuzish, rolli o‘yin va mini-insho kabi erkin nutq topshiriqlarida ishlatiladi. Bu bosqichda passiv lug‘at faol lug‘atga aylanadi.

Tizimning samaradorligini ta’minlagan asosiy shartlar quyidagilar bo‘ldi:

– Takrorlash. Har bir yangi so‘z 2–3 hafta davomida kamida to‘rt marta turli mashqda uchraydi.

– O‘yin elementlari. "Kim ko‘p so‘z topadi?", "Sinonimlar poygasi" va "Topishmoq" o‘yinlari bolalar qiziqishini saqlaydi.

– Lug‘at daftari. O‘quvchi har hafta o‘zlashtirgan so‘zlarini rasm va gap bilan yozib boradi.

– Differensial yondashuv. Past darajadagi o‘quvchilarga tayyor rasm va tayanch so‘zlar beriladi, yuqori darajadagilarga esa mustaqil matn tuzish topshiriladi.

Nazorat sinfida dars an’anaviy rejada o‘tdi: so‘zlar darslikdagi mashqlar doirasida, ajratilgan maxsus vaqtsiz va tizimli takrorlashsiz o‘rganildi. O‘qituvchi, o‘quv dasturi va darslar soni ikkala sinfda bir xil bo‘lgani uchun natijalar farqi metodikaga bog‘liq deb baholash mumkin.

3. Tajriba-sinov ishi va statistik tahlil

Tajriba-sinov ishi bitta maktabning 3-sinf o‘quvchilari orasida bir o‘quv choragi davomida o‘tkazildi. Tajriba sinfi (TS) va nazorat sinfi (NS) ning har birida 28 nafardan o‘quvchi ishtirok etdi. Ikkala sinfda dars bir o‘qituvchi tomonidan, bir xil dastur va soat

hajmida olib borildi. Boshlang‘ich va yakuniy test 100 ballik tizimda baholandi.

Umumiy natijalar

Tajribadan oldin sinflar o‘rtasidagi farq statistik jihatdan ahamiyatsiz bo‘ldi, ya’ni ikkala guruh boshlang‘ich darajasi teng edi. Tajribadan keyin esa tajriba sinfi nazorat sinfidan sezilarli yuqori natija ko‘rsatdi.

Ko‘rsatkich	TS (n=28)	NS (n=28)
Boshlang‘ich test, o‘rtacha ball (M)	54,2	53,8
Boshlang‘ich test, standart og‘ish (s)	8,1	8,3
Yakuniy test, o‘rtacha ball (M)	71,8	60,4
Yakuniy test, standart og‘ish (s)	7,4	8,0
O‘sish, ball	+17,6	+6,6
O‘sish, %	32,5	12,3

Tajriba sinfida o‘rtacha ball 17,6 ballga (32,5%), nazorat sinfida esa 6,6 ballga (12,3%) oshdi. Farq taxminan ikki yarim baravar.

Farqning ishonchliligi

Ikki mustaqil guruh o‘rtachalarini taqqoslash uchun Styudent t-mezoni ishlatildi:

$$t = (M_1 - M_2) / \sqrt{(s_1^2/n_1 + s_2^2/n_2)}$$

Boshlang‘ich testda $t = 0,18$ ($p > 0,05$) chiqdi, demak guruhlar teng. Yakuniy testda $t = 5,53$ (erkinlik darajasi $df = 54$, $p < 0,001$) bo‘ldi, bu esa farq tasodif emasligini ko‘rsatadi. Effekt kattaligi Koen ko‘rsatkichi bilan baholandi: $d = 1,48$, bu katta effekt hisoblanadi ($d \geq 0,8$).

Daraja bo‘yicha taqsimot

O‘quvchilar yakuniy test ballariga ko‘ra uch darajaga bo‘lindi: yuqori (75 ball va undan yuqori), o‘rta (55–74) va past (55 dan past).

Daraja	TS boshida	TS oxirida	NS boshida	NS oxirida
Yuqori	3 (10,7%)	12 (42,9%)	3 (10,7%)	6 (21,4%)
O‘rta	14 (50,0%)	13 (46,4%)	15 (53,6%)	14 (50,0%)
Past	11 (39,3%)	3 (10,7%)	10 (35,7%)	8 (28,6%)

Tajriba sinfida yuqori darajadagi o‘quvchilar ulushi 10,7% dan 42,9% gacha oshdi, past darajadagilar ulushi esa 39,3% dan 10,7% gacha kamaydi. Nazorat sinfida o‘zgarish ancha sust: yuqori daraja 10,7% dan 21,4% gacha, past daraja 35,7% dan 28,6% gacha.

Ko‘rsatkichlar bo‘yicha tahlil

Ko‘rsatkich	TS boshida	TS oxirida	NS boshida	NS oxirida
Sinonim va antonimni qo‘llash	48	74	47	56
Ko‘p ma’noli so‘zlarni farqlash	41	66	42	51
So‘z birikmasi va gap tuzish	57	78	56	64
Og‘zaki bayon	55	73	54	62
Yozma bayon	52	70	53	60

Eng katta o‘sish ma’no bilan bog‘liq ko‘rsatkichlarda kuzatildi: tajriba sinfida sinonim va antonimni qo‘llash 26 ballga, ko‘p ma’noli so‘zlarni farqlash 25 ballga oshdi, nazorat sinfida esa bu ko‘rsatkichlar 9 ballga o‘zgardi. Bu so‘z ustida ishlashning ma’noviy bog‘lash bosqichi (2-bosqich) eng ta’sirli bo‘lganini ko‘rsatadi. Og‘zaki va yozma bayon ko‘rsatkichlari nisbatan kamroq oshdi, chunki ular lug‘atdan tashqari grammatika va mantiqiy izchillikka ham bog‘liq.

Xulosa va tavsiyalar

Tadqiqot natijalari so‘z ustida ishlash tizimli va bosqichma-bosqich olib borilganda o‘quvchilar nutqiy kompetensiyasi sezilarli oshishini ko‘rsatdi. Tajriba sinfida o‘rtacha ball 54,2 dan 71,8 gacha (32,5%), nazorat sinfida 53,8 dan 60,4 gacha (12,3%) o‘sdi. Yakuniy testdagi farq statistik ishonchli ($t = 5,53$; $p < 0,001$) va katta effektga ega ($d = 1,48$).

Tahlildan quyidagi xulosalar chiqarildi:

1. Yuqori darajadagi o‘quvchilar ulushi tajriba sinfida 10,7% dan 42,9% gacha oshdi, past daraja esa 39,3% dan 10,7% gacha kamaydi.

2. Eng katta o‘sish sinonim, antonim va ko‘p ma’noli so‘zlarni qo‘llash ko‘rsatkichlarida kuzatildi, ya’ni ma’noviy bog‘lash bosqichi eng samarali bo‘ldi.

3. Og‘zaki va yozma bayon ko‘rsatkichlari ham oshdi, demak lug‘at boyligi umumiy nutq sifatiga ta’sir qiladi.

Tavsiyalar:

– Har bir ona tili darsida so‘z ustida ishlashga 8–10 daqiqa ajratish.

– Yangi so‘zlarni kamida to‘rt marta turli mashqda takrorlash.

– So‘zni rasm, o‘yin va vaziyat orqali tushuntirish, mavhum ta’rifni yodlatishdan

qochish.

– Har bir o‘quvchi uchun lug‘at daftari yuritish va uni haftalik tekshirib borish.

– O‘quvchilar darajasiga qarab topshiriqlarni differensiallash.

– Metodika samaradorligini boshlang‘ich va yakuniy test hamda t-mezon yordamida muntazam baholab borish.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Qosimova K., Matchonov S., G‘ulomova X., Yo‘ldosheva Sh., Sariyev Sh. Ona tili o‘qitish metodikasi. Toshkent, 2009.

2. Vygotsky L.S. Thought and Language (Myshlenie i rech'). Moskva, 1934.

3. PISA-2022 Results: Implications for Language and Literature Education in Uzbekistan. cyberleninka.ru/article/n/pisa-2022-results-implications-for-language-and-literature-education-in-uzbekistan

4. PIRLS 2021 Encyclopedia: Uzbekistan. pirls2021.org/wp-content/uploads/2022/11/Uzbekistan.pdf